

Pálfalvi Lajos

*Angyalszív**Jedwabne – esély a tisztánlátásra*

Egy évvel ezelőtt jelent meg Jan Tomasz Gross professzor *Szomszédok* című könyve, előtte hasonló címmel készített dokumentumfilmet Agnieszka Arnold a jedwabnei tömeggyilkosságról. A könyvet a lengyel–litván határvidéken, Sejnyben működő *Határvidék Alapítvány* adta ki kétezzer példányban, majd nyomta újra tízezres példányszámban. Március végén angolul is megjelent – Amerikában.

Az 1947-es születésű szerző Varsóban nőtt fel, 1965-től a Varsói Egyetemen tanult, először fizikát, aztán szociológiát, 1968-ban a „márciusi eseményekben” vállalt szerepe miatt eltávolították az egyetemről, egy évvel később családjával együtt emigrált. „Márciusi eseményeken” azt kell értenünk, hogy ő is fellépett a holokausztot túlélő zsidóság elüldözéséhez vezető kampány ellen. A Yale Egyetemen doktorált (1975), majd tanított, 1992 óta a New York University politikatudományi intézetében dolgozik. Lengyelül és angolul írt könyveit, cikkeiket franciára, németre, oroszra, románra és ukránra fordították. Két monográfiát adott ki tőle a Princeton University Press: *Polish Society Under German Occupation – Generalgouvernement, 1939–1944* (1979), *Revolution from Abroad: Soviet Conquest of Poland’s Western Ukraine and Western Belorussia* (1988). 2000-ben jelent meg ugyanitt egy gyűjteményes tanulmánykötet, melyet Deák Istvánnal és Tony Judttal szerkesztett *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath* címmel. Irena Grudzińska Gross-szal közösen adta ki Londonban, lengyelül a *Negyvenben, anyám, Szibériába száműztek minket* című kötetet, ezt Lengyelországban többször újranyomták szamizdatban. Mostani témájához a *Kiérteties évtized, 1939–1948. Három esszé a zsidókról, lengyelekről, németekről és a kommunistákról kreált sztereotípiákról* (1998) című kötetében került a legközelebb.

Lilli Landau unokatestvéréivel

Szomszédok című legújabb könyvében azt írja le, mi történt Jedwabneban 1941. július 10-én. Legfontosabb forrása Szmul Wasersztajn tanúvallomása (1945 áprilisában hallgatta ki Białystokban a Zsidó Történelmi Bizottság), illetve az 1949-es perben kihallgatott vádlottak és tanúk vallomásai.

Jedwabne nemrég még ismeretlen lengyel település volt a külvilág szemében. A Ribbentrop–Molotov-paktum értelmében 1939-ben a szovjet megszállási övezetbe került. Ezerhatszáz zsidó élt a kisvárosban, ahol hamar kiépült a helyi szovjethatalom. Eszközei – deportálás a Szovjetunió belterületeire, Lenin-emlékmű – nem tértek el a mindennapos ismétlődő sémától. Jedwabne húsz kilométerre volt a szovjet–német határtól. 1941. június 23-án este a németek bevonultak a kisvárosba.

Hamarosan megkezdődtek a tárgyalások arról, hogy ki irtsa ki a zsidókat. Természetesen a németek irányították az eseményeket. Az volt a lényeg, hogy a németek mintegy háttérbe húzódnak, és helyi erőknek engedik át a kezdeményezést. Ezután rettenetes dolgok történtek. A környékbeli pogromoktól megrémült zsidó közösség vezetői a főzsi püspöktől kértek védelmet.

Az egyénileg vagy kisebb csoportokban végrehajtott rablógyilkosságok nem voltak elég hatékonyak. Végül a zsidókat kirángatták lakásukból,

azokat is összeszedték, akik a közeli gabonatáblán próbáltak elrejtőzni, a főtérre terelték őket, és mindenféle kínzási módot kipróbáltak rajtuk. Az ellenállás legcsekélyebb jelére sem volt szükség ahhoz, hogy sokakat agyonverjenek, agyonszúrjanak, vízbe fojtsanak gyerekeivel együtt. Hogy a pogromnak legyen valamiféle nevelő célzata is, a férfiakkal leromboltatták a Lenin-emlékművet, majd egy félreeső helyre cipeltették egy darabját, ott gödröt ásattak velük – a többit nem nehéz kitalálni. Végül a főtérről szabályos menetoszlopba fejlődve elindultak az áldozatok – nótaszóval, élen a rabbival és a sakterrel, kezükben vörös zászlóval (más források szerint a rabbi botra tűzött fejfedőjét követte e menet) –, az úti cél egy közeli pajta volt. Bezártak mindenkit, aztán lelocsolták benzinnel és felgyújtották a pajtát. Szmul Wasersztajn vallomása szerint a rablás a tömeggyilkosság után

**Vakációzók a bugmenti Skryhiczynben.
Neveik ismeretlenek, 1920-as évek
- Ita Kowalska, Varsó**

is folytatódott, baltával verték ki az áldozatok aranyfogait.

A háború után emlékművet állítottak a németek ezerhatszáz, elevenen elégetett áldozatának (nemrég távolították el, de addigra már számtalan tévében bemutatják megfelelő kommentár kíséretében). A kilencvenes években újabb emlékművet állítottak száznyolcvan személynek (köztük két papnak), akiket az oroszok, a náciak és az ávósok gyilkoltak meg 1939 és 1956 között.

Lengyelországban hónapok óta folyik a vita erről a történetről, amióta a könyv angolul is megjelent, nemzetközivé szélesedett. Közeledik a hatvanadik évforduló, a megemlékezést a bocsánatkérés aktusa kíséri. De kinek a nevében, kitől kérjen bocsánatot a lengyel államfő? Izrael államtól? Államfők állami bűnökért kérnek bocsánatot egy másik államtól. 1941-ben a lengyel állami lét folytonosságát a londoni emigráns kormány képviselte, a jedwabnei tömeggyilkossághoz nem lehetett köze, tudomása sem volt róla. Lengyelország a bocsánatkérésekben mindmáig „fogadó fél” volt. Bocsánatot kért Helmut Kohl Sziléziában, nem sokkal a berlini fal lerombolása előtt. Aztán Jelcin, könnyes szemmel, Katyńért – Varsóban. A gesztus inflálódtott is valamelyest, sokan a politikai PR-munka részének, kiüresedett rituálénak tekintik.

Azért olyan nehéz megemlékezni a történeteket, mert a lengyeleknek most nem az áldozat szerepe jutott. Változatlan heveséggel folyik a vita hónapok óta. Vannak, akik hiteltelenségnek tekintik Gross forrásait, továbbra is a náciakat tekintik a gyilkosoknak, minimalizálni próbálják a lengyelek szerepét, hangsúlyozva, hogy kényszerítették őket (pedig egyes források szerint a németek javasolták, hogy minden szakma képviselőjében hagyjanak életben egy zsidó iparoscsaládot, de a lengyel fél ezt nem tartotta szükségesnek).

Legdurvábban régi ismerősünk, Jerzy Robert Nowak támadja a szerzőt. Nowak évtizedekkel ezelőtt több könyvet írt Magyarországról, személye legutóbb a Jaruzelski-puccs kezdeti időszakában, 1982-ben került előtérbe. Ekkor a kádárizmus tapasztalataira hívta fel a junta figyelmét abban a reményben, hogy fényesen beválik a régi recept, a katonai diktatúrából néhány gyors intézkedéssel

létrehozható a társadalmi béke záloga, a jóléti rendőrállam. Aztán Spiró Györgyöt denúnciálta regényéért, az ügyet mintegy külpolitikai szintre emelve sikerült is megakadályoznia *Az Ikszek* lengyel kiadását. E hazafias tettét annak idején magyarországi hívei is propagálták a sajtóban. Mint annak idején Spiró, most Gross is Nowak parttalan nemzeti önértetét sérti, de míg Spirót annak idején valamiféle lengyelgyalázó hasadt léleknek tartotta, Grossnak kiemelkedő szerepet tulajdonít a Lengyelország vesztére törő nemzetközi bünszövetkezetben: Gross rágalmai ürügyet szolgáltatnak bizonyos kártérítési igényekhez, így szegény Lengyelország a rafinált New York-i ügyvédek karmai közé kerül.

Gross nem sok időt pazarol Nowakra, annyival intézi el, hogy az ő felfogása szerint a zsidók motivációja mindig pénzügyi természetű. A másik típusú bírálat viszont komolyan veendő, mert valóban sok a tisztázatlan kérdés. Még az áldozatok számát sem tudjuk megállapítani, bár a legtöbben – talán megszokásból – ezerhatszáz személyről beszélnek, képtelenség az irritálóan pontatlan *több száz*nál közelítőbb adatot rögzíteni. Csak azt tudjuk, hány zsidó élt Jedwabnéban a háború előtt (ezerhatszáz), és hányan éltek túl a háborút (heten). Nem tudjuk, hányan menekültek keletre a bevonuló németek elől, és persze azt sem, hányan menekültek Jedwabnéba a környékbeli pogromok után abban a reményben, hogy az nem olyan hely, ott „ilyesmi nem fordulhat elő”. A németek szerepéről is ellentmondó vallomásokat olvashatunk. Egyes források szerint nyolc órát adtak a zsidókkal való leszámolásra a helyi és a pogrom hírére a környékről összeseregglő lengyeleknek, ők csak filmeztek és fotóztak az országimázs központnak – lám, így állnak bosszút a felszabadított népek a kommunizmus szekértolóján. Mások szerint mindent ők csináltak, hóhérsegédi szerepbe kényszerítve néhány lengyelt (ez utóbbi nem látszik túl valószínűnek, bár sokan ebben keresnének menedéket). Egyébként még javában folyik a vizsgálat, még el sem kezdődött a Németországban található dokumentumok feldolgozása, akár még a filmanyag is előkerülhet.

Gross nem csak a vallomásokra hivatkozik, van még egy igen komoly érve: a beszélgetésekben állandóan visszatérő, hatvan év után sem elfeledhető történet ebben a formában kanonizálódott, így őrizte meg a közös emlékezet, és aligha maradhatott volna fenn ennyi ideig, ha hazugságra épül. A szerző több hasonló példát hoz fel könyvében.

Aharon Appelfeld, a héber irodalom egyik klasszikusa 1996-ban utazott el Bukovinába, abba a Csernyivcitől húsz kilométerre lévő faluba, ahol 1941 nyarán hatvankét személyt, főként nőket és gyerekeket öltek meg vasvillával és konyhakéssel, köztük az író anyját. A gyermek Appelfeld kimenekült a hátsó szobából a kukoricaföldre. Ötvenöt évvel később dokumentumfilmek társaságában kereste a tömegsírt, s amikor elmondta a helybelieknek, hogy innen származik, „közelebb lépett egy magas parasztember... és mintha antik rítust követne, fölemelte a kezét, és azt mondta: ott történt, a dombon. Csend támadt, aztán hirtelen mindenki beszélni kezdett, egy szót sem értettem az egészről. Kiderült, hogy mindenki tudja jól azt, amit a helybeliek eddig takargatni akartak előlem. Még a gyerekek is tudják.”

A kiváló lengyel zsidó író, Henryk Grynberg története is hasonló. Grynberg apját 1944-ben, nem sokkal a háború vége előtt gyilkolta meg egy maozviai paraszt azért, hogy ne kelljen visszaadnia azt, amit megőrzésre átvett, illetve elvehesse azt, amit nem kapott meg. Az út mellett, a legelőn temette el. A közeli faluban mindenki tudta, ki volt a gyilkos és hol követte el a gyilkosságot. Paweł Łoziński *Születési hely* című dokumentumfilmjéből az egész történetet megismerhetjük – a mű az exhumálással végződik, még az áldozat tejesüvege is előkerül.

A példák azt mutatják, hogy ezeket a történeteket híven őrzi a közös emlékezet. És talán ez a hitelenségük legfőbb bizonyítéka. Jedwabne ugyanilyen mélyen, de nem örökre, nem feltárhatatlanul elrejtett történet volt, amíg az egész világ fel nem figyelt rá. A hatása azért ilyen elementáris, mert valami olyasmit árul el a lengyelekről, amit eddig ők sem tudtak magukról, amivel még nem néztek szembe. Mintha valaki hosszasan nyomozna, egy bestiális gyilkosság bűnjeleit vizsgálná, majd a folyamat végén magára ismerne a tettesben. Hiszen Gross arról beszél a könyvében, hogy a források évekkal ezelőtt eljutottak hozzá, de hosszú ideig nem értette a lényegét. Mint amikor már majdnem teljes az összkép, de néhány hiányzó elem miatt még mindig nem látjuk az összefüggéseket, majd a megvilágosodás után magunk sem értjük, hogy eddig miért nem láttuk át az egészet. Gross még tanulmányt is írt az egyik leendő vitapartnere, Tomasz Strzembosz professzor születésnapjára kiadott gyűjteményes kötetbe. Az írás arról szólt, hogyan kínozták és fosztogatták a lengyelek a jed-

wabnei zsidókat. Nem jutott el a tudatáig, hogy a tömeggyilkosság is az ő művük. Csak az után, hogy megnézte Agnieszka Arnold dokumentumfilmjét... Amikor látta és hallotta, nem csak olvasta.

Közismert, milyen szerepet játszottak a lengyelek a második világháborúban, nem voltak sem utolsó, sem első csatlósai senkinek. A holokauszt történetét a jedwabnei tömeggyilkosság ismeretében sem kell újraírni, a lengyelek ebben nem váltak bűnrészessé. Megint hangsúlyoznom kell, hogy a németek voltak a helyzet urai, ők irányították az eseményeket. A lengyeleknek azzal kell szembenézniük, milyen mélyre süllyedt a totalitárius terror alatt demoralizálódó lengyel társadalom egy csoportja, amelyet minden szépítgetés nélkül csőcseléknek szokás nevezni. Csakhogy a háború évtizede alatt (igen, sokan úgy tartják számon, hogy 1939-től 1948-ig tartott) a csőcselék morális infernója egyre nagyobb csoportokat fertőzött meg, vagyis a háborús szenvedés nem lélekemelő próbatétel volt, hanem katasztrófális leépülési folyamatokat indított el, melyek következményei alighanem visszafordíthatatlanok.

Eddig is tudtuk, hogy fejjavászok járták a varsói utcákat, akik kiszolgáltatták a zsákmányt, a rejtőzködő zsidókat a Gestapónak. A vitához hozzájáruló Jan Kott most mesélte el, hogyan halt meg az apja: néhány hónapra börtönbe zárták Krakóban, letöltötte a büntetését, felesége tiszta fehérneművel várta a börtön kapujában. Szabadulása előtt lezuhanyozott – ekkor ismerték fel benne rabtársai a zsákmányt, jelentették is rögtön, hogy körülmetélt.

Vannak a lengyel irodalomban olyan különleges művek, amelyek homályosan utalnak valami olyasmire, ami egyáltalán nem illik a lengyelek önmagukról alkotott képéhez. A leghíresebb ilyen mű – Miłosz *Campo di Fiori* című verse – 1943-ban keletkezett. Álljon itt egy versszak a történelmet végigkísérő részvégtlenség balladájából:

*Varsói körhinta mellett
jutott e tér eszembe;
nyájas tavaszi este,
pattogott vidám zene.
Elnyomta az a gettóból
hallatszó sortűzek hangját,
s messze röptültek a párok
az enyhe tavaszi égbe.*

(Gömöri György fordítása)

A másik Jan Błoński *Szegény lengyelek a gettóra néznek* című elképesztő esszéje, melynek gondolatmenete Miłosz másik, hasonlóan fontos verséből indul ki. A krakkói irodalomtörténész továbbmegy, mint a költő, nem részvégtlenségről, hanem stigmáról, bűntudatról ír, de mintha ezt a bűntudatot nem tudná visszavezetni egy meghatározott cselekedetre: „Káin földjét megtisztítani – ez először is nem más, mint Ábelre emlékezni. Ábel nem volt egyedül, a mi házunkban (a mi földünkön) élt, tehát közös házban, közös földön velünk. Vére ott maradt a falon, beivódott a földbe, akár akarjuk, akár nem. Beitta magát emlékezetünkbe, egész valónkba. Saját magunkat kell hát megtisztítanunk, vagyis valódi önvizsgálatot kell tartanunk. E nélkül a ház vagy föld nélkül mi magunk szennyeződünk be” (az esszé a *Múlt és Jövő* 1995/3. számában olvasható).

Idézniem kell még egy, magyarul is megjelent, a jelek szerint kevésbé időtálló bestsellert a nyolcvanas évek második feléből, Andrzej Szczypiorski *A szép Seidenmanné* című regényét. Az egyik szereplő, Paweł zsidó barátjától, Henryktől búcsúzik örökre a még nem lerombolt Varsóban, és az eget nézi. „Nagyon kék áprilisi ég volt. Csak valahol a szélén, a háztetők felett kúszott lassan felfelé a pusztulás piszkos sávja.” Évek múlva pedig arra gondol, itt nem véget ért, hanem elkezdődött valami: „miért emlékezett arra a piszkos füstsávra is, amely úgy emelkedett a varsói háztetők fölé, mint egy kiterített rozsdaszín rongydarab? Miért kellett ettől a pillanattól fogva már örökre piszkosnak, ólomszínűnek látnia az eget, még ha időnként megvilágította is valami hősies tűzvész?”

Gross könyvét olvasva nem tudtam szabadulni attól az érzéstől, hogy a *Szomuzédek* teremtette meg – így utólag – e rejtélyes szövegek hátterét. A ráismerés és a tisztánlátás példátlan esélyt kínál mindazoknak, akiknek szívügyük a lengyel–zsidó párbeszéd.

